

Лекція 6. Теорія комунікативної дії Ю.Хабермаса

1. Комунікативна дія та дискурс

Сучасний світ Ю. Хабермас трактує як край суперечливий, що виявляється у «системній кризі», яка веде до порушення соціальної інтеграції і особистої ідентичності членів суспільства. Це однаковою мірою стосується як «капіталізму», так і «соціалізму». Вихід із ситуації, на думку філософа, знаходиться в переході від «інструментальної діяльності» до «комунікативної дії» — до такої взаємодії індивідів, яка упорядковується взаємно прийнятими (узгодженими) нормами.

Найважливіша складова вчення - теорія комунікативної дії, що описує альтернативні структури, які не стали інституціональними в сучасній науково-технічній цивілізації, і водночас описує "двохсходинкову" будову сучасного суспільства, що є системою і життєвим світом, в якому здійснюється безпосередня комунікація. Г. вирізняє два типи поведінки: "стратегічну" (інструментально орієнтовану) і комунікативну.

Перша ставить за мету досягнення інтересу (обман - свідомий чи несвідомий), що призводить до маніпулювання або до спотворення комунікації. Обидва наслідки є негативними для суспільства (аномія, відчуження, втрата колективної ідентифікації і сенсу культури та ін.). Комунікативна ж поведінка створює впорядковане нормативне середовище, стійкі особистісні структури, здатні до розгортання і самоздійснення. Інакше кажучи, справжня суспільна інтеграція досягається в рамках комунікативної поведінки.

Комунікативна взаємодія, за Хабермасом, розгортається такими основними напрямками: стратегічним, норморегулятивним, експресивним (драматургійним) і комунікативним.

Поняття комунікативної дії вимагає, щоб дійові особи були розглянуті, як суб'єкти, що говорять і слухають, і пов'язані будь-якими відносинами з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, і одночасно висувають певні претензії на значущість того, про що вони говорять, думають, у чому вони переконані. Тому ставлення окремих суб'єктів до світу завжди опосередковані та релятивовані можливостями комунікації з іншими людьми, а також їх суперечками і здатністю прийти до згоди. При цьому діюча особа може висувати такі претензії: його висловлювання істинно (*wahr*), воно правильно (*richtig* — легітимно у світлі певного нормативного контексту) або правдоподібно (*wahrhaft* — коли намір мовця адекватно виражено в вислові).

КОМУНІКАТИВНА ДІЯ І ДИСКУРС — дві форми повсякденної комунікації

Таким чином, ми можемо розрізнити, щонайменше, дві форми комунікації (чи "мови"): **комунікативну дію (взаємодію)**, з одного боку, та **дискурс** — з іншого. В межах **першої** наївно, некритично припускаються значення та сенси з метою обміну інформацією (необхідним для дій досвідом); в межах **дискурсу** стають темою проблематичні претензії на значення і жодного обміну інформацією не відбувається. Саме в дискурсі ми намагаємося шляхом обґрунтувань знову відновити згоду, що стала проблематичною в комунікативній дії; в цьому сенсі я говорю про (дискурсивне) взаєморозуміння.

Дискурсивне обґрунтування перетворює тлумачення на інтерпретацію, твердження на пропозицію, пояснення на теоретичне пояснення і виправдання на теоретичне виправдання. З цією метою ми мусимо перейти від мови, яка є комунікативною дією, до мови як дискурсу. Дискурс слугує обґрунтуванням проблематичних претензій на значення думок та норм.

Вчинки та настрої, на думку Хабермаса, хоча і супроводжують дискурс, все ж не є його складовими частинами. **Під дискурсом** він розумів комунікацію особливого виду, специфічний діалог, мета якого - неупереджений аналіз реальності, позбавлений суб'єктивізму дослідника. Учасники мовної комунікації (дискурсу) аналізують реальність, відмовляючись від існуючих у свідомості й закріплених у мові стереотипів.

Хабермас вирізняє головні випадки дискурсу:

дискурс як засіб комунікативної дії;

комунікативна дія, яка лише позірно набуває форми дискурсу;

терапевтичний дискурс;

нормальний дискурс (наприклад наукова дискусія);

нові форми дискурсу (наприклад навчання за допомогою дискурсу)

Таким чином, для Ю.Хабермаса дискурс - особливий ідеальний вид комунікації, що має за мету критичне обговорення та обґрунтування поглядів і дій учасників комунікації, "значимий" діалог, інструмент пізнання реальності.

2. Життєсвіт та система

Важливу роль в аналізі теорії комунікативної взаємодії Ю. Хабермас надає поняттю **«життєвий світ»**, через який формується комунікативний контекст і який одночасно є своєрідним резервуаром («ресурс інтерпретацій»), з якого можна було б почерпнути ті чи інші норми (зразки) для досягнення консенсусу.

Поняття життєсвіт бере свої витoki із феноменологічної соціології, зокрема з робіт Альфреда Шюца. Хабермас вважає, що **життєсвіт** являє собою погляд із середини окремого суб'єкта. В цьому контексті життєсвіт та комунікативна дія — взаємодоповнюючі поняття. Бо комунікативна дія відбувається всередині життєсвіту, він стає тим трансцендентальним місцем, де зустрічаються той, що говорить та той, що слухає, де вони критикують та вирішують конфлікти, це «контекстноутворюючий фон процесів досягнення розуміння». Хабермас розглядає раціоналізацію життєсвіту, що передбачає, зокрема, зростання раціональної комунікації у життєсвіті. Він вважає, що чим раціональнішим стає життєсвіт, тим більша вірогідність того, що взаємодія буде регулюватися раціонально вмотивованим взаєморозумінням. Таке розуміння або раціональний метод досягнення згоди заснований на владі кращої аргументації. Хабермас вважає, що раціоналізація життєсвіту передбачає поступову диференціацію різних його елементів. Життєсвіт складається з культури, суспільства й особистості. Кожен елемент пов'язаний з моделями інтерпретації або фоновими уявленнями про культуру та її вплив на дію, про відповідні зразки соціальних відносин (про суспільство) і про те, якими є люди (про особистість), і як їм слід поводитися. Участь у комунікативній дії і досягнення взаєморозуміння з точки зору кожної із зазначених позицій сприяють відтворенню життєсвіту через зміцнення культури, інтеграцію суспільства і формування особистості. Тоді як ці компоненти тісно переплетені в архаїчних суспільствах, раціоналізація життєсвіту передбачає зростаючу диференціацію між культурою, суспільством і особистістю.

Система є зовнішнім поглядом на суспільство. Аналізуючи системи, ми налаштуємося на взаємозв'язок дій, а також на функціональне значення дій та їх роль у збереженні системи. Кожен із найважливіших компонентів життєсвіту (культура, суспільство, особистість) має відповідні елементи системи: культурне відтворення, соціальну

інтеграцію та особистісне формування, що відбуваються на рівні системи. Джерела системи знаходяться в життєсвіті, однак, вона виробляє свої власні структурні характеристики, в числі таких структур: сім'я, держава, економіка та інші. По мірі свого розвитку ці структури дедалі більше віддаляються від життєсвіту. Як і в життєсвіті, раціоналізація на системному рівні викликає поступову диференціацію і велику ускладненість. Ці структури стають більш самодостатніми. У міру збільшення їхньої влади вони проявляють все більшу здатність керувати життєсвітом. Вони стають все менш пов'язаними з процесом досягнення консенсусу і, по суті, обмежують прояв цього процесу в життєвому світі. Інакше кажучи, ці раціональні структури, замість того щоб збільшувати здатність до комунікації і досягненню взаєморозуміння, погрожують цим процесам, здійснюючи над ними зовнішній контроль.

3. Теорія соціальної еволюції відомого німецького філософа Ю. Хабермаса є найбільш обґрунтованою із спроб теоретичного переосмислення марксистської концепції історії.

Насамперед вчений звинувачує існуючі варіанти марксизму у неспроможності розкрити специфіку сучасного капіталістичного суспільства. На його думку, марксистська теорія принципово не може пояснити ряд його соціальних явищ. До них, зокрема, Ю. Хабермас відносить: факт існування нових — некласових відносин між базисом і надбудовою; втрату відчуження товаровиробника від продукту його праці; зникнення пролета-ріату як носія майбутньої соціальної революції, через що «будь-яка революційна теорія втрачає за цими обставинами свого адресата»; своєрідність соціалістичних реалій як таких, що принципово не вкладаються в концепцію матеріалістичного розуміння історії.

Замість традиційно-марксистської інтерпретації соціальних процесів і явищ Ю. Хабермас пропонує теорію соціальної еволюції як найбільш адекватної концепції історії, що суттєво видозмінює історичний матеріалізм, долає його однобічність.

Головну ваду марксистської концепції історії вчений вбачає насамперед у розумінні К. Марксом феномена праці. До специфічно людських форм життєдіяльності еволюція прийшла не лише під впливом праці і, головним чином, не через працю, вважає Ю. Хабермас, а завдяки спілкуванню і мові. Саме мова постає тим надприродним феноменом, який забезпечує рівень соціокультурного розвитку, формування людини як носія загальних комунікативних ролей. Лінгвістичний аналіз мови стає для Ю. Хабермаса фундаментом створення загальної теорії еволюції соціального, тому що саме мовна комунікація і мовне розуміння створюють передумови для практичного здійснення передбачуваних форм життя, відповідних форм соціальної дійсності.

Лінгвістичний і соціальний процеси, за Ю. Хабермасом, ідуть паралельно один одному. Деформована комунікація породжує деформований соціум. Хибне розуміння життя негативно відбивається на суспільстві. Досконала комунікація гарантує морально-духовне вдосконалення особистості, що позначиться позитивними змінами на всіх життєвих проявах.

Марксистський аналіз історії розвитку суспільства, як історії становлення відповідних форм праці, Ю. Хабермас намагається замінити історією комунікативних процесів. Категорії «продуктивні сили» і «виробничі відносини» мають поступитися місцем більш загальним поняттям «праця» і «інтеракція». Під працею філософ розуміє інструментальну дію, або раціональний вибір, поняття ж «інтеракція» охоплює всі комунікативні дії — інституційні кордони, в межах яких здійснюється соціально-культурне життя.

Інструментальні і комунікативні дії, за Ю. Хабермасом, відбивають три основні сфери людської діяльності: працю, мову і владу, їхнім співвідношенням визначається вигляд і якість соціального. Оскільки зазначене співвідношення історично постійно-но змінювалось, всю соціальну еволюцію можна подати як історію суспільних принципів організації, що змінювали один одного. Цей процес відбувається на основі проникнення людини в сутність соціального, тобто розуміння, яке досягається навчанням, освітою. Таким чином, історичний процес вчений розглядає як соціокультурний процес навчання, а фундаментальну основу соціальності — у тому, що кожен повинен навчатися. Відповідно до рівня навчання формуються суспільні принципи організації, зміна їх постає соціальною еволюцією людства від елементарних до розвинутих універсальних форм соціальності.

Виходячи з цього, Ю. Хабермас дійшов висновку про існування **чотирьох суспільних формацій людської історії**: передвисоко-культурної, традиційної, капіталістичної, посткапіталістичної (державно-соціалістичної). Перехід від однієї до іншої відбувається шляхом свідомої заміни принципів суспільної організації, а не через боротьбу і революцію, як вважають марксистки. Саме політична дискусія, що приводить до встановлення оптимальних форм комунікації, і є тим «чарівним ключем», що відкриває оптимальні рішення щодо лікування безнадійно хворого суспільства.

Отже, еволюціоністська концепція Ю. Хабермаса спрямована проти основи основ марксизму — вчення про класову боротьбу як головного джерела суспільного розвитку. Вчений намагається довести, що не революція, а еволюція відбиває неухильний поступ людства сходинками прогресу. Він робить спробу переконати громадськість, особливо політичних діячів, що стабілізацію соціальної системи, розв'язання різноманітних проблем можна здійснити шляхом вільної політичної дискусії, а не класового протистояння і конфронтації.

4. Концепція громадянського суспільства Юргена Хабермаса

громадянське суспільство за своєю сутністю є не просто системою неурядових організацій. Це також не сукупність особистостей – свідомих громадян, які вступають у певні громадянсько-правові зв'язки. Громадянське суспільство постає у Ю. Хабермаса у своїй основі як сукупність комунікацій, як обмін інформацією, в якому задіяні громадяни і який не виключає їх організаційного об'єднання. Громадянське суспільство, як зазначає Хабермас, це асоціації і рухи, які спонтанно виникають, кристалізуючись навколо комунікацій, навколо «дискурсивних дизайнів», навколо інституалізації розв'язуючих проблеми дискурсів. Отже, у більшому наближенні громадянське суспільство постає як сукупність комунікативних актів, в яких виробляються спільні правила комунікації і спільні думки. Змістом комунікацій є об'єкти спільного інтересу громадян.

Таким чином, **громадянське суспільство виконує посередню роль** між життєвим світом і політичною системою суспільства. Ю. Хабермас говорить про владу, яка породжується у процесі комунікації, комунікативне формування легітимної влади, яка породжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікації політичної громадськості. Такий процес базується на комунікативних практиках громадянського суспільства.

Аналіз робіт Ю. Хабермаса показує, що він, безперечно, приписує громадянському суспільству життєво важливу роль. Громадянське суспільство висловлює потреби, які

відчуваються різними групами у їх життєвому світі. Ці думки і занепокоєння впливають на електоральний процес і, зрештою, на легітимність влади. Отже, *роллю громадянського суспільства* є узгодження інституціалізованих форм суспільного життя з життєвим світом, що для Ю. Хабермаса, очевидно, є найбільшою суспільною проблемою і засобом підтримання стабільного і ефективного існування суспільства.

Завдяки громадянському суспільству держава здійснює зворотний зв'язок з громадськістю, одержує інформацію про зароджені в межах життєвого світу інтенції, конкретизовані щодо нагальних проблем суспільного життя. Громадяни ж беруть участь у «дискурсивних процесах волевиявлення».

Проте, громадянське суспільство затіняється в сучасному політичному житті більш активними і добре структурованими діячами (суб'єктами політики), які, можна сказати, значною мірою переймають функції, які б мало відігравати громадянське суспільство.

Ю. Хабермас акцентував увагу на тому, що суспільство, навіть перетворюючись на політичне, прагне не до утопічної цілі знищення держави і не до перетворення в нову державу, і навіть не до єднання одного і другого, а прагне до нової форми політичного дуалізму, при якому під контролем публічної політичної сфери опиниться публічна влада сучасної держави¹. Він доводив, що громадянське суспільство породжує на рівні конституційних прав не просто економічне суспільство, а саму публічну сферу, звільнену від довільного державного втручання, і наводив класичний перелік основних прав (свободи слова, думки, зборів, союзів, виборче право, право петицій тощо), сфери особистої (недоторканність особисту, житла тощо), а також приватної сфери (рівність перед законом, право власності тощо). Ю.Хабермас, як і А. Токвіль, ставив у центр громадянського суспільства інститути суспільних комунікацій і добровільні асоціації.